

Юлія Корнелюк

ШЛЯХАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОСОФІЇ.

Артюх, В., & Тимошенко, Ю. (2025). *Історія української філософсько-історичної думки (середина XIX – перша половина XX століття): Навчальний посібник*. Київ: ФОП Ямчинський.

Амбітна справа реконструкції і систематизації української філософсько-історичної думки ставить перед дослідником цілу низку проблем. Перша з них полягає в тому, що українська філософська культура в багатьох випадках виходила далеко за межі професійної філософії: значна частина її доробку втілена в публіцистичних і художніх творах¹. Філософська спадщина Богдана Кістяківського і Дмитра Чижевського в цьому сенсі постають радше винятком із загального правила. Прийняття такого погляду (попри його неусувну методологічну проблематичність) суттєво розширює потенційну джерельну базу дослідження й загострює питання критеріїв добору ключових постатей та ідей. Водночас з'являється ризик того, що спроби помістити відповідні інтелектуальні тенденції у світовий філософський контекст призведуть до «віднайдення» українських філософських дискурсів там, де їх насправді не було.

Друга проблема зумовлена тим, що в рефлексіях українських інтелектуалів XIX – першої половини XX століття філософія історії переважно не поставала експліцитно й розгорнуто, або ж їй узагалі відводилося маргінальне місце. Фактично вона була невідокремною від сфери ідеології в широкому сенсі й нерідко слугувала інструментом обґрунтування певної політичної візії чи програми. Ідеологічна заангажованість філософії історії не є унікальною для українських контекстів рисою – інтерес світової модерної і сучасної філософії до тем мети, суб'єкта, періодизації та рушійних сил історії безпосередньо пов'язаний зі становленням та утвердженням у добу Модерну національних ідей та національної ідентичності. Але позаяк перебіг процесів формування модерної української нації відбувався в складних, часто трагічних політико-соціальних умовах, українській філософії історії особливо притаманні патетичність, провіденціалізм, есхатологічність, емоційна забарвленість і поширеність ідей месі-

© Ю. Корнелюк, 2025

¹ В'ячеслав Артюх, наприклад, дотримується точки зору, згідно з якою «філософськими джерелами є не лише ті, що пишуться професійними філософами, а й ті, що можуть бути філософським чином прочитані» [Артюх 2024: 12].

анства, як релігійного, так і марксистсько-атеїстичного або навіть «антеїстичного»². Саме тому систематизація української філософсько-історичної думки потребує неупередженого підходу та відмови від вульгаризації ціннісно неоднозначних з погляду сучасності концепцій чи відкидання їх як таких, що не є вартими ґрунтовного дослідження.

В'ячеслав Артюх і Юрій Тимошенко – автори нещодавно опублікованого навчального посібника «Історія української філософсько-історичної думки (середина XIX – перша половина XX століття)»³ докладно розглядають окреслену вище проблематику. Сферу наукових інтересів В'ячеслава Артюха становить українська філософія історії та, зокрема, українська історіософія – специфічний тип філософії історії, поширений серед українських інтелектуалів кінця XIX – першої половини XX століття. Цьому типові філософії властиві спекулятивність, суб'єктивність, виразна політико-ідеологічна спрямованість і месіанство. Уперше термін «історіософія» використав на позначення філософії історії Гегеля та спекулятивної історії загалом польський лівогегельянець Август Цешковський у своїй праці «Прологмени до історіософії» [Cieszkowski 1838]⁴. Серед українських культурних діячів цей термін першим використав Михайло Грушевський у першому томі «Історії України-Руси» (1898), дотримуючись традиції гегельянського тлумачення історіософії, а саме – пов'язуючи її з поняттями тези, антитези й синтези [Грушевський 1991: 20]. Як історіософські визначали власні філософсько-історичні погляди В'ячеслав Липинський, Микола Шлемкевич, Юліан Вассиян і Віктор Петров [Артюх 2013: 20]. Попри те, що слово «історіософія», як зазначалося, було введено в український науковий, політичний і культурний дискурси ще наприкінці XIX століття, у другій половині XX століття воно майже не зустрічалося в текстах радянських дослідників. Інтерес до історіософії в Україні було відновлено вже за часів незалежності зусиллями, зокрема, Омеляна Пріцака, автора таких праць, як «Історіографія та історіософія Михайла Грушевського» [Пріцак 1991a] і «Історіософія Михайла Грушевського» [Пріцак 1991]. Авторству В. Артюха належить низка статей, присвячених філософсько-історичним ідеям Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова, Івана Франка, В'ячеслава Липинського, Миколи Хвильового, Віктора Петрова, Миколи Шлемкевича, Юліана Вассияна та Дмитра Чижевського; він є упорядником двотомової антології «Українська історіософія (XIX–XX ст.)» (2011). Особливо цікавою для огляду Посібника здається його монографія «Тяглість історії й історія тяглості: українська філософсько-історична думка першої половини XX ст.», уперше видана у 2010 році й перевидана у 2024 році. Тематично близька до Посібника, вона зосереджується на дещо вужчому часовому проміжку, а у Вступі подані рефлексії автора про особливості історіософії як предмета дослідження. Натомість для Юрія Тимошенка українська філософія історії є лише одним з його численних дослідницьких інтересів поруч з історією України загалом, а також історією фізичної культури та спорту.

² Саме як «антеїстичний», на противагу Сартровому атеїстичному, визначав український варіант екзистенціалізму Юрій Шевельов (Шерех) у своїй статті «Процання з учора» [Шевельов 1952: 19].

³ Надалі ця книга називатиметься скорочено – Посібник.

⁴ Подальші семантичні трансформації поняття «історіософія» В. Артюх детально описує в статті «Це слов'янське слово “історіософія”» [Артюх 2013].

По суті Посібник є підсумком і систематизацією всіх попередніх напрацювань авторів з цієї тематики. Він складається зі Вступу, чотирьох частин-Тем (які у свою чергу загалом поділяються на 16 підрозділів обсягом приблизно 10 сторінок кожен) і Висновків. В'ячеслав Артюх є автором Вступу, Тем I–II і Висновків, а Юрій Тимошенко – Тем III–IV. Книга розрахована передовсім на студентів і аспірантів гуманітарних спеціальностей, однак виклад матеріалу є доступним для широкого кола читачів, зацікавлених в українській філософії. На початку кожного розділу наводиться філософська довідка, в якій лаконічно описано зміст, основні ідеї та наведено перелік представників філософських напрямів і шкіл, про які йтиметься в цьому розділі. Читачам, знайомим зі згаданими в тексті філософськими напрямками, такі довідки дозволять структурувати наявні знання з історії філософії. Натомість тим, хто раніше її не вивчав, вони дадуть елементарні уявлення, необхідні для розуміння розділів про той чи той світовий філософський контекст. Наприкінці кожного підрозділу подані питання для обговорення, теми для рефератів, джерела та додаткова лектура. Принагідно відзначимо й обставину, яка іноді суттєво ускладнює роботу з Посібником: наводячи цитати або фактологічний матеріал, автори не вказують конкретні сторінки видань, наведених у списку джерел.

Перш ніж приступити до огляду філософсько-історичної думки, В. Артюх окреслює у Вступі деякі загальні розрізнення, важливі для філософії історії. Зокрема, він наводить поділ філософії історії на 1) онтологічну, або ж спекулятивну, зосереджену на питаннях мети історичного процесу, хронології, законів історії, її рушійних сил і колективних суб'єктів; і 2) гносеологічну, або ж епістемологію історії, яка рефлексує над проблемами історичного пізнання, його методу та істинності, інтерпретації історичного факту тощо [Артюх, Тимошенко 2025: 5]⁵. Вочевидь ближчою до згаданої щойно спекулятивної філософії історії є історіософія, у формі якої переважно й існувала українська філософсько-історична думка середини XIX – першої половини XX ст.⁶ Констатується, що історіософська проблематика, ідеологічно забарвлена й підпорядкована розробці теорії історичної реальності, значно краще представлена в українській інтелектуальній культурі, ніж теоретичні питання історичного пізнання. Варто відзначити, що хоча з опису історіософії в пропонованому читачеві Посібнику складається враження, що історію модерної української філософії історії часто можна звести до історії національної ідеї або історії розвитку національної ідентичності, авторський погляд на історіософію відходить від описаного щойно панівного тлумачення останньої як суцільно містико-ірраціоналістичної течії, закоріненої в релігійних семантиці та символізмі⁷.

⁵ Далі посилання на цей матеріал подаються в круглих дужках із наведенням номера сторінки після скорочення с./сс.. Прізвище автора і рік видання при цьому не зазначаються.

⁶ Виділяючи дві кардинально різні лінії інтерпретації поняття «історіософія», В. Артюх ототожнює одну з них із соціологічно-позитивістським підходом, спрямованим на дослідження процесу історичного пізнання. Друга ж походить з російської та польської національних філософсько-історичних традицій, які сприймають історіософію як філософію національного історичного процесу з чіткими релігійними конотаціями. В українських гуманітарних науках останніх десятиліть усталеним є саме другий з цих способів розуміння. Про те, що історіософія в її теологічно-ідеалістичному тлумаченні належить до спекулятивної філософії історії, див.: [Артюх 2013: 10-11].

⁷ Імовірно, автор свідомо дистанціюється від започаткованої Миколою Бердяєвим російської традиції тлумачення історіософії. Бердяєв вважав історіософічність питомою рисою російсько-

Натомість у Вступі до Посібника В. Артюх показує, що всеосяжність історіософічного підходу в українській філософсько-історичній думці підкріплювалася не в останню чергу тим, що українська історіософія на певному етапі свого розвитку змогла інтегрувати в себе елементи сциєнтизму, стати вираженням претензій історичної науки на строгість і здатність відкривати фундаментальні закони світобудови за зразком природничих наук (особливо помітним це стає в розділі, присвяченому позитивістській філософії історії Івана Франка з ключовими для неї ідеями історичного поступу й еволюціонізму).

Одним із найважливіших досягнень Посібника є те, що його авторам вдалося типологізувати ідеї українських інтелектуалів XIX–XX ст., виокремивши панівні філософські течії та зіставивши їх із відповідними течіями світової філософії. Згідно з Посібником, таких головних течій можна виокремити чотири, що відображено у відповідних Темах. Перша, виразно історіософічна, надихається насамперед німецькою інтелектуальною культурою доби романтизму. До цієї течії автори відносять Миколу Костомарова з його ідеєю месіанської ролі України в соціальному визволенні слов'янських народів та «хуторянство» Пантелеймона Куліша. Друга течія репрезентована позитивістсько-соціологічною філософсько-історичною парадигмою, до якої належать Михайло Драгоманов, Іван Франко, Михайло Грушевський, Богдан Кістяківський і Володимир Юринець. Дещо окремо в цьому переліку стоїть неокантіанець Кістяківський – один із небагатьох представників гносеологічної філософії історії в українській філософії. Третій напрям автори узагальнено схарактеризували як ірраціоналістичний. У його межах можна виокремити консервативно-волютаристську позицію, що зазнала впливів феноменології й екзистенціалізму та представлена постатями В'ячеслава Липинського, Дмитра Донцова і Юліана Вассіяна, а також філософію історії Миколи Хвильового з центральним для неї концептом «України на межі» як своєрідним баченням історичного місця України між Сходом і Заходом. Четверта течія – культурологічна, до неї належать Дмитро Чижевський, який, будучи прихильником строгого наукового методу, тяжів, однак, до романтичної моделі пояснення феномену нації та використовував міфологічно-теологічний концепт долі (с. 163), а також Віктор Петров.

Про масштаби проведеної Артюхом і Тимошенком роботи з систематизації відомостей про українську історіософію найповніше свідчить зміст Посібника, який вважаємо необхідним навести тут повністю:

Тема І. Українська історіософія доби романтизму

1. Істотні риси романтичної історіософії; 2. Микола Костомаров: християнський месіанізм; 3. Пантелеймон Куліш: вкоріненість народу в рідний ґрунт.

го осмислення свого місця у світі та наголошував на есхатологічній природі будь-якої «справжньої» філософії історії. Започаткована ним лінія інтерпретації смислу й ролі історіософії, від часів «перебудови» набула значного поширення серед російських мислителів патріотичного спрямування, слугуючи інструментом утвердження ідеї «особливого цивілізаційного шляху Росії» [Артюх 2013: 21–24]. Для неї характерне протиставлення історіософії (як унікально російського, закоріненого в православній релігійній традиції світогляду) західній філософії історії. Ця дихотомія призвела до поширеної критики історіософії як квазіфілософської дисципліни, наближеної до історичної міфотворчості.

Тема II. Позитивістсько-соціологічна парадигма в українській філософсько-історичній думці

1. Загальні риси позитивістської філософії історії; 2. Михайло Драгоманов: поступ як віра; 3. Іван Франко: мета поступу – реалізація ідеї людського щастя; 4. Михайло Грушевський: «довга» історія України; 5. Богдан Кістяківський: неокантіанська модель історичного пізнання; 6. Володимир Юринець: українська історіософія на стежках матеріалістичного розуміння історії.

Тема III. Ірраціональна парадигма української історіософії XX ст.

1. В'ячеслав Липинський: консервативний варіант історіософського соціологізму; 2. Дмитро Донцов: апологія історичного волюнтаризму; 3. Юліан Вассиян: історія нації як результат формотворчих зусиль еліти; 4. Історія та екзистенція; 5. Микола Хвильовий: концепт «помежів'я» історичного місця України.

Тема IV. Культурологічна філософсько-історична модель

1. Дмитро Чижевський: історичний процес у межах теорії національного характеру; 2. Віктор Петров: концепція історичних епох.

Прикметно, що автори, здійснюючи реконструкцію української філософсько-історичної думки середини XIX – першої половини XX століття, не послуговуються біографічним методом і досить стисло викладають історичний і політичний контексти виникнення та трансформації тогочасної української філософії історії. Фактично фокус їхньої уваги зосереджується на ролі лише однієї історичної події – Першої світової війни. Як стверджує Тимошенко, ця війна ознаменувала перехід до нового етапу розвитку української філософсько-історичної думки, якому притаманна розчарованість у просвітницькій вірі в людський розум і, як наслідок, – ірраціоналізм: «Перша світова війна і стала тим водорозділом між “довгим” XIX і “коротким” XX ст., коли ті масові цінності, які визначали світогляд європейської людини до війни: оптимізм, прогресизм, позитивізм змінюються на цінності післявоєнні: ірраціоналізм, волюнтаризм, екзистенціалізм» (с. 87). У певному сенсі цей новий етап можна тлумачити як повернення до історіософії в її більш «чистій» формі.

Якщо й можна стверджувати, що автори вбудовують українську філософію історії в ширший контекст, то це контекст насамперед не біографічний і не історичний, а філософський. В. Артюх і Ю. Тимошенко намагаються показати, як світові філософські тенденції видозмінилися й відобразилися в ідеях українських інтелектуалів, порівняти погляди на історію відомих українських культурних діячів із поглядами їхніх європейських сучасників і філософськими ідеями класиків, провести часом неочевидні паралелі⁸ між ними. Наприклад, авторам Посібника йдеться про вплив, який справили на Пантелеймона Куліша Жан-Жак Русо (цікавою видається авторська заувага, що «правильний» український селянин у чомусь аналогічний «ідеальному дикунові»⁹ Русо (с. 22)), неоплатонізм, пантеїзм і етична філософія Бенедикта

⁸ Ми схильні оцінювати стверджені авторами зв'язки передовсім як паралелі, адже в значній кількості випадків Посібник не подає розгорнутого пояснення й обґрунтування наявності таких зв'язків. Почасти це пов'язано із форматом видання, проте слід відзначити, що іноді такі твердження пропонують читачеві більше запитань, аніж відповідей.

⁹ Словосполучення «Ідеальний дикун» є вільним перекладом поняття «Noble savage», яке часто використовують для опису концепції природної людини Русо. В українськомовній літературі «Noble savage» прийнято перекладати як «Благородний дикун», рідше – як «Шляхетний дикун».

Спінози (с. 20). Особливо часто автори Посібника звертаються до культурфілософії Освальда Шпенглера, розмірковуючи про вплив Шпенглерової циклічної концепції історії на українську філософію історії та подеколи вказуючи на суттєві відмінності між першою і позиціями українських інтелектуалів.

У Посібнику розглянуто вплив позитивістських вчень Огюста Конта й Герберта Спенсера, неортодоксального марксизму й соціал-дарвінізму на раннього Івана Франка та подальший відхід останнього від ідей Маркса й Енгельса в бік демократичного націоналізму (с. 56).

Автори простежують, як історіософські погляди Михайла Грушевського впродовж усього його життя перебували під впливом позитивістської епістемологічної парадигми, однак зазнавали змін під впливами ідей Еміля Дюркгайма, «психології народів» Вільгельма Вундта та неокантіанства (с. 59). Окрім характеристики впливу Вільгельма Віндельбанда на Богдана Кістяківського, очевидного для будь-якого читача, бодай трохи знайомого з біографією останнього, проводяться менш очевидні паралелі між філософсько-історичними ідеями Кістяківського і поглядами Генріха Рикерта й Макса Вебера як автора «розуміючої соціології» (с. 70). В. Артюх наголошує на тому, наскільки виразно раціоналізм Кістяківського контрастує з поширеними серед його відомих сучасників ірраціональними методологіями, як-от бергсонівською, що апелювала до інтуїції, і дільтаївською, що апелювала до емпатії (с. 72).

Автори намагаються обґрунтувати ту тезу, що історіософські ідеї Липинського мають чіткі аналогії з «ідеальним типом» консерватизму за Карлом Мангаймом (сс. 103-104). Також Посібник порушує питання впливів на волюнтариста Дмитра Донцова ідей Ніцше, Шопенгауера й Хосе Ортеги-і-Гасета та залежності Юліана Вассіяна від феноменологічного вчення Едмунда Гусерля, зокрема, того, як введене пізнім Гусерлем поняття «життєсвіт» в історіософії Вассіяна перетворюється на «основний досвід» (с. 133). У доступній формі пояснюється, як Гегель вплинув на філософсько-історичні концепції Дмитра Чижевського й Віктора Петрова.

Можна не погоджуватися із запропонованим у Посібнику добором персоналій для комплексної демонстрації теми модерної української філософії історії. Але варто вітати спробу авторів сформуванню український модерний філософсько-історичний канон і, зіставивши ідеї українських і західноєвропейських мислителів, показати, що українська історіософська думка, попри її значну підпорядкованість локальним інтересам, є органічною (хоча в чомусь – також і істотно специфічною) частиною європейської філософії історії, що її не оминули європейські та світові філософські тенденції.

Натомість основним недоліком Посібника, на нашу думку, є відсутність чіткого розмежування між фактами, заснованими безпосередньо на джерельній базі, й авторською інтерпретацією: не завжди зрозуміло, ідеться про *вплив* певного філософа на українського культурного діяча чи про *ідейну близькість*, яку автори вбачають в їхніх філософсько-історичних поглядах. Знайомство з текстом залишає враження, що український філософсько-історичний канон автори змалювали широкими мазками й унаслідок цього він може викликати чимало питань.

З іншого боку, цінною є диверсифікованість накресленого канону: намагаючись продемонструвати синкретичність філософських впливів і традицій у межах української історіософії, автори піддають редуccionістське протиставлення української і західноєвропейської моделей філософії історії. У сучасному українсь-

кому гуманітарному дискурсі Посібник має потенціал спровокувати нові дискусії з проблематики української історіософії. Це є особливо актуальним, зважаючи на закиди критиків історіософії, які вбачають в останній не більше, ніж концептуально спрощену версію західної філософії історії¹⁰. І позаяк широка дискусія, створення й перегляд інтерпретацій і канонів є єдиним шляхом до нового знання, такі ініціативи, як Посібник, слід лише вітати.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Артюх, В. (2013). Це слов'янське слово «історіософія». *Світогляд - Філософія - Релігія*, 4, 5-15. <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000130258>
- Артюх, В. (2024). *Тяглість історії й історія тяглості: українська філософсько-історична думка першої половини ХХ століття: монографія*. Суми: Територія.
- Артюх, В., & Тимошенко, Ю. (2025). *Історія української філософсько-історичної думки (середина ХІХ - перша половина ХХ століття): Навчальний посібник*. Київ: ФОП Ямчинський.
- Грушевський, М. (1991). *Історія України-Руси* (Т. 1). Київ: Наукова думка.
- Кислюк, К. (2004). Це зручне поняття «історіософія». *Наук. зап. НаУКМА: Філософія та релігієзнавство*, 25, 14-18. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/9325aff7-3c13-4d5c-ae48-df077e344b82>
- Кислюк, К. (2008). *Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції: монографія*. Харків: ХДАК.
- Пріцак, О. (1991). Історіософія Михайла Грушевського. In М. Грушевський, *Історія України-Руси* (Т. 1, сс. XL-LXXIII). Київ: Наукова думка.
- Пріцак, О. (1991a). *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*. (І. Бречак, Ред.). Київ: Кембридж: АНУ, Археографічна комісія, ІУА; УНІ ГУ.
- Шевельов, Ю. (1952). *Процання з учора*. Мюнхен: Сучасна Україна.
- Cieszkowski, A. von. (1838). *Prolegomena zur Historiosophie*. Berlin: Veith.

Одержано 11.04.2025

REFERENCES

- Artiukh, V. (2013). This Slavic word “historiosophy”. [In Ukrainian]. *Worldview - Philosophy - Religion*, 4, 5-15. <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000130258>
- Artiukh, V. (2024). *The continuity of history and the history of continuity: Ukrainian historiosophical thought in the first half of the 20th century: monograph*. [In Ukrainian]. Sumy: Territoria.
- Artiukh, V., & Tymoshenko, Y. (2025). *The history of Ukrainian historiosophical thought (mid-19th - first half of the 20th century): Textbook*. [In Ukrainian]. Kyiv: FOP Yamchynskiy.
- Cieszkowski, A. von. (1838). *Prolegomena zur Historiosophie*. Berlin: Veith.
- Hrushevskiy, M. (1991). *History of Ukraine-Rus* (Vol. 1). [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka.
- Kysliuk, K. (2004). This convenient concept “historiosophy”. [In Ukrainian]. *Scientific Transactions of NaUKMA: Philosophy and Religious Studies*, 25, 14-18. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/9325aff7-3c13-4d5c-ae48-df077e344b82>

¹⁰ Відомим критиком історіософії є, зокрема, український культуролог Костянтин Кислюк, автор монографії «Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції» (2008) і статті «Це зручне поняття “історіософія”» (2004), де він розглядає зазначене поняття як ендемічне для української діаспори другої половини ХХ ст. і позбавлене чіткого змісту, а саму історіософію – як логічно «полегшену» в порівнянні з західною філософією історії, хоч і не тотожну історичній міфології [Кислюк 2004: 17-18].

- Kysliuk, K. (2008). *Historiosophy in Ukrainian culture: from concept to conception: monograph*. [In Ukrainian]. Kharkiv: KhDAK.
- Pritsak, O. (1991). The historiosophy of Mykhailo Hrushevskiy. In M. Hrushevskiy, *History of Ukraine-Rus* (Vol. 1, pp. XL-LXXIII). [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka.
- Pritsak, O. (1991a). *The historiosophy and historiography of Mykhailo Hrushevskiy*. (I. Brechak, Ed.). [In Ukrainian]. Kyiv; Cambridge: ASU, Archaeographic Commission, I UA, URIHU.
- Sheveliov, Y. (1952). *Farewell to Yesterday*. [In Ukrainian]. Munich: Suchasna Ukraina.

Received 11.04.2025

Yuliia Korneliuk

The Paths of Ukrainian Historiosophy. Artiukh, V., & Tymoshenko, Y. (2025). *The history of Ukrainian historiosophical thought (mid-19th – first half of the 20th century): Textbook*. Kyiv: FOP Yamchynskiy.

Review of Artiukh, V., & Tymoshenko, Y. (2025). *The history of Ukrainian historiosophical thought (mid-19th – first half of the 20th century): textbook*. Kyiv: FOP Yamchynskiy.

Юлія Корнелюк

Шляхами української історіософії. Артюх, В., & Тимошенко, Ю. (2025). *Історія української філософсько-історичної думки (середина XIX – перша половина XX століття): Навчальний посібник*. Київ: ФОП Ямчинський.

Огляд Артюх, В., & Тимошенко, Ю. (2025). *Історія української філософсько-історичної думки (середина XIX – перша половина XX століття): навчальний посібник*. Київ: ФОП Ямчинський.

Yuliia Korneliuk, undergraduate student at the Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Юлія Корнелюк, студентка філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

e-mail: j.korneliuk05@gmail.com
